

УДК 811.161.2'27 „Чикаленко”
ББК Ш141.14–О

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО – ВИЗНАЧНА ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

До ключових діячів українського відродження кінця XIX – початку XX ст. належить Євген Харлампович Чикаленко (1861–1929) – визначний громадсько-політичний і культурний діяч, фундатор української преси, публіцист, видавець, меценат української культури, теоретик і практик сільського господарства, родом із села Перешори на Херсонщині. У секретних звітах царської влади і жандармерії 1914 року Є. Чикаленка схарактеризовано як „головного провідника київських мазепинців” [6, с. 154].

Ім'я Євгена Чикаленка в радянський період було затабуване, викреслене з української історії, оскільки для радянської влади він був одіозною фігурою – поміщиком і буржуазним націоналістом, діячем УНР, що в 1919 році емігрував за кордон. Енциклопедії радянського періоду, зокрема УРЕ, не подавали жодних відомостей про цю особистість [24]. Проте діаспорна „Енциклопедія українознавства” в 11-ти томах містила змістовну статтю про Є. Чикаленка [8, с. 3748]. Творчий доробок Є. Чикаленка, як і праці про нього, у XX ст. виходили за рубежем – переважно в Польщі, Чехословаччині та США. З кінця XX ст., з утворенням незалежної України, ім'я Євгена Чикаленка, його праці повертаються в Україну.

На початку 30-их років XX ст. М. Славінський влучно назвав його „будителем українського народу”, що входить до „пантеону історії нашої” [22, с. 4]. Сучасний дослідник В. Тесленко підкреслив, що Є. Чикаленко – патріот з великої букви, „одна з центральних фігур дореволюційного українського національно-культурного та громадсько-політичного життя”. „Без особистої участі, поради, а часто і матеріальної підтримки Є. Чикаленка не відбувалося майже жодного заходу української інтелігенції в кінці 19 – на початку 20 століття” [23, с. 56]. Мав підстави В. Тесленко ще в 1998 році стверджувати, що це ім'я „є, на жаль, малознайомим широкому загалу читачів”, а „його заслуги перед Україною несправедливо призабуті” [23, с. 56].

За останнє 20-річчя спостерігаємо посилення інтересу українських науковців до цієї видатної постаті. Це засвідчують праці, які з'явилися в Україні в кінці XX – на початку XXI ст. Вийшли друком важливі джерельні матеріали – першодруки чи передруки праць, листів, спогадів, щоденників Є. Чикаленка. Започатковане „Зібрання творів і листів” Є. Чикаленка в 7 томах. Опубліковані „Спогади (1861–1907)” (2003), „Щоденник” у 3-х частинах (2004–2005), „Щоденник” у 2-х томах (Т. 1. Щоденник (1901–1907); Т. 2. Щоденник (1918–1919); „Щоденник (1919–1920)” (2005), надруковано багату епістолярну спадщину Є. Чикаленка, його листи до М. Коцюбинського, М. Аркаса, В. Винниченка, Д. Яворницького, В. Липинського, І. Липи та ін. З'явилися й листи різних діячів до Є. Чикаленка. У 2008 році в Києві вийшла книга „Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922” обсягом 628 стор., де вміщено 361 лист, з них 190 листів Є. Чикаленка, адресовані П. Стебницькому. Видання впорядкували Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко.

До цієї постаті звернулися історики, літературознавці, журналісти: Ф. Погребенник, В. Шевчук, І. Старовойтенко, Н. Миронець, Г. Кривоший, В. Панченко, В. Тесленко, Ю. Хорунжий, Н. Самсонник, О. Никанорова, В. Верстюк, Я. Верменич, С. Білокін, М. Слабошпицький, Р. Іванченко, О. Харлан, Н. Крутікова, Н. Фіголь, А. Кобинець, Ю. Бойко та ін.

Є. Чикаленко зробив вагомий внесок у розбудову української культури, української літературної мови, у виборювання рівноправності та забезпечення поліфункційності українського слова в підросійській Україні, у піднесення культури української мови. Важливо, що його спадщина вже стала об'єктом і мовознавчих студій.

Значна увага приділена проблемі „Євген Чикаленко як мовна особистість” у працях культурологічного плану. Вони подають загальну оцінку ролі Є. Чикаленка в національно-мовному будівництві України. Зокрема, глибокозмістовна книга Д. Дорошенка, що особисто знав Є. Чикаленка, працював з ним упродовж багатьох років (уперше вийшла в Празі 1934 року, перевидана в Ужгороді 2008 р.), донедавна слугувала в Україні чи не єдиним авторитетним джерелом, де подано ґрунтовну

характеристику життєвого і творчого шляху подвижника українського руху, підкреслено його основні заслуги в історії української культури.

Погляди Є. Чикаленка як мовного редактора газети „Рада” розглянуто в статті В. Короліва-Старого „Розмови про мову”, що надрукована в журналі „Рідна мова” (Варшава) за 1939 рік [11, с. 289–294].

У статті В. Тесленка „Розмови” Є. Чикаленка” окреслено значення розвідки Є. Чикаленка „Розмова про мову”, зокрема її перевидання 1917 року, в період УНР, підкреслено, що вона була однією з небагатьох праць, друкованих у той доленосний для України час, що пробуджувала в селянській масі початки національного самоусвідомлення, була оригінальним виданням, яке знайшло чільне місце у сприянні українському державотворенню. Автор наголосив, що ця праця певною мірою актуальна і в наш час [23, с. 58].

Окремі дослідження характеризують мову творів Є. Чикаленка, зокрема його мемуаристики (В. Демченко, Н. Мазур). Володимир Демченко в статті „Євген Чикаленко як носій української буденної мови” аналізує мову „Спогадів (1861–1907)” Є. Чикаленка [5, с. 25–27]. Наталії Мазур належить праця „Структури з оцінною семантикою “характеристика осіб” у мемуарних текстах Є. Чикаленка „Спогади (1861–1907)” [15, с. 77–83].

Мовні позиції Є. Чикаленка висвітлюються в дисертаційних працях І. М. Старовойтенко, Ю. О. Бойко (зі спеціальності „Історія”) та А. В. Кобинець, Н. М. Фіголь (спеціальність „Журналістика”). Дослідження І. М. Старовойтенко на тему „Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело” (К., 2004) виконане на широкій джерельній базі – епістолярії Є. Чикаленка 1892–1929 років (усього залучено 2300 листів). Висвітливши проблеми громадсько-політичного та культурного життя України 1892–1920 рр., видавничу тему та літературно-критичні сюжети, просопографічну інформацію в листах Є. Чикаленка, авторка торкнулася і мовних проблем у листах Є. Чикаленка, які пов’язані з виданням українських газет „Громадська думка” (1906) та „Рада” (1906–1914), публікацією в 1906–1911 роках Євангелій П. Морачевського, перекладених українською мовою ще на початку 60-их років XIX ст., закликом Є. Чикаленка писати мемуари, твори історичного жанру українською мовою тощо [22].

Дисертація Ю. О. Бойко „Громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка” (К., 2007) також окреслює мовні питання, які порушувалися Є. Чикаленком на громадсько-політичному рівні [1].

Як бачимо, в Україні розпочато вивчення спадщини Є. Чикаленка в мовознавчому аспекті. Спираючись на першоджерела (спогади, щоденники, листи, праці Є. Чикаленка), наукову літературу з чикаленкознавства, окреслимо в загальних рисах його заслуги історії української літературної мови.

І. Є. Чикаленко виборював права української мови на громадсько-політичному рівні. Протягом усього життя, починаючи з учнівських та студентських років, неухильно боровся проти антиукраїнської політики царизму, відстоював українську культуру, рівноправність і поліфункційність української мови як активний член різних українських гуртків, товариств, громад, партій. Він проводив величезну організаторську роботу в українському русі кінця XIX – початку XX ст. Був членом учнівського українського гуртка в Єлисаветграді, студентської громади в Харківському університеті, активно працював в Одеській, Київській громадах. Разом з В. М. Леонтовичем в 1896 році зніціював створення Петербурзької української громади. За участю та сприяння Є. Чикаленка Петербурзька громада в 1898 році відкрила українське видавниче товариство „Благотворительное Общество издания общепользных и дешевых книг”, яке до 1917 року випустило 80 популярних українських видань у кількості понад 100 тис. примірників. Є. Чикаленко був активним автором товариства, друкуючи в ньому славнозвісні „Розмови про сільське хазяйство” (5 вип.), „Розмови про мову”, надавав йому матеріальну допомогу. Разом з членами Петербурзької громади Є. Чикаленко був причетний до важливих українських справ: 1) домагання дозволу від влади і Синоду на видання Євангелій П. Морачевського українською мовою (це видання вийшло 1906–1911 рр.); 2) отримання дозволу цензури на вихід повного „Кобзаря” Т. Шевченка в 1906 році (ця збірка за ред. В. Доманицького неодноразово перевидавалася).

Особливо плідним у громадсько-політичному плані став київський період життя і діяльності Є. Чикаленка (1900–1914). Переїхавши з Одеси в Київ 1900 року, як сам писав у „Спогадах”, він з головою пірнув в українську громадську діяльність. За словами Д. Дорошенка, „з того часу його життя зробилося нероздільною частиною українського національного руху в усіх його найважливіших проявах аж до самої Світової війни” (до 1914 р.) [5, с. 88]. У Києві Є. Чикаленко входив до кількох

українських організацій – Київської Старої громади, підпільної Загальної української організації (став членом її Ради) (1897–1904), Української демократичної партії (1904–1905). Визначна його роль у створенні Української демократично-радикальної партії (1905). Був членом ради Товариства для підмоги українській літературі, науці і штуці, яке надавало матеріальну допомогу українським письменникам, іншим діячам культури. Видатні його заслуги в організації ТУП – Товариства українських поступовців, яке було засноване в 1908 році й діяло до 1917 року. Це товариство створено з ініціативи Є. Чикаленка, який став членом Ради і фактичним головою цієї організації (номінальним головою був М. Грушевський).

Важливе місце в програмних засадах, діяльності цих організацій посідало мовне питання. Так, програма Загальної української організації, прийнята на з'їзді 1903 р., включала положення: 1. автономія України, 2. перебудова Російської імперії на федеративних засадах, 3. вибори парламенту для розв'язання загальнодержавних питань, 4. вибори місцевих урядів для розв'язання регіональних проблем, 5. повна свобода національного життя, 6. впровадження української мови в усіх школах, судах, адміністрації та ін. [6, с. 102]. Основними напрямками роботи Загальної української організації, що мала осередки по всій Україні, були культурницькі заходи (поширення українських книг, заснування українських книгарень, підтримка українського видавництва „Вік” у Києві, організація національних маніфестацій у формі літературних свят, ювілеїв заслужених українських діячів, Шевченкових роковин тощо). Зокрема, на початку ХХ ст. Загальна українська організація провела ряд великих і резонансних літературних свят – свято в Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському (1903), ювілей М. Лисенка у зв'язку з 35-літтям музичної діяльності (1903–1904), ювілей І. С. Нечуя-Левицького з нагоди 35-ліття його творчості (1904) та ін.

ТУП не було партією, свідомо не виробляло політичної програми, прагнучи об'єднати представників різних партій, угруповань на основних засадах: 1) боротьба за конституційно-демократичний лад, 2) прагнення автономії України. Хоча ТУП проводило заходи легального характеру, але повний обсяг його діяльності, як засвідчує Д. Дорошенко, був засекречений, щоб не наражати членів на переслідування чи перешкоди [5, с. 148]. Тому це була „нелегальна організація для ведення легальної роботи” [6, с. 148]. У київському будинку Є. Чикаленка відбувалася більшість зібрань ТУПа. Перед ТУП поставали такі завдання: 1) керівництво всією культурно-національною роботою в підросійській Україні; 2) налагодження зв'язків українських діячів з російськими партіями і координація їх роботи з метою обговорення українських питань в Державній думі. Такі зв'язки було налагоджено з кадетами, трудовиками та есеками; 3) зв'язки з Державною думою; 4) координація напряму української преси. Перед Першою світовою війною в Росії виходило близько 20 українських періодичних видань – журналів, газет, у т. ч. і щоденна газета „Рада”; 5) завідування українськими книгарнями; 6) вплив на кооперативні установи; 7) керівництво українськими клубами; 8) керівництво „Просвітами” в підросійській Україні; 9) виступи українців з українською проблематикою на різних з'їздах, виставках; 10) організація різних національно-культурних заходів, зокрема, відзначення ювілеїв Т. Шевченка, у т. ч. і 50-річчя з дня його смерті (1911) та 100-річчя з дня народження (1914); 11) встановлення пам'ятника Т. Шевченкові в Києві; 12) опікування Шевченковою могилою в Каневі; 13) зміцнення зв'язків між Східною і Західною Україною. Особливо ці зв'язки поживалися протягом 1910–1914 років; 14) влаштування на різні посади свідомих українців [6, с. 148–150].

У київський період оселя Є. Чикаленка в Києві на Маріїнсько-Благовіщенській, 56 перетворилася в центр українського життя. Є. Чикаленко проводив у себе вдома неформальні зустрічі по суботах, а потім по понеділках з метою згуртування діячів українського руху. Д. Дорошенко згадував: „Це були відомі Чикаленкові понеділки, на яких збиралися найвидатніші представники українського письменства, мистецтва й громадської думки. Це був справжній український політичний салон; не один літературний захід, не один задум політичного характеру брали свій початок від розмов, які велися на цих „понеділках”. Узагалі хата Є. Чикаленка, як колись хата В. Антоновича або Кониського, була всеукраїнським осередком: у ній відбувалися майже всі з'їзди Загальної української організації, а пізніше партійні з'їзди, а також робилося в ній прийняття і чужоземних гостей, які приїздили до Києва, щоб познайомитись з Україною або вступити в зв'язок з українським політичним світом” [6, с. 95–96]. Улітку таким українським політичним салоном, всеукраїнським осередком ставало село Кононівка на Полтавщині – маєток Є. Чикаленка.

У 1904 році під час відзначення ювілею М. Лисенка у Львові та Чернівцях Є. Чикаленко познайомився із західноукраїнськими діячами І. Франком, О. Барвінським, С. Смаль-Стоцьким та ін. „З того часу, – підкреслив Д. Дорошенко, – в Є. Чикаленка зав'язуються безпосередні близькі

відносини з закордонною Україною, яку він дуже цінував як П'ємонт для України Наддніпрянської і національним поступом якої він дуже тішився" [6, с. 99–100].

2. Як член українських організацій, громад та партій, Є. Чикаленко проводив активну роботу з метою скасування царських циркулярів проти української мови, зокрема Емського указу 1876 року, з метою правового забезпечення поліфункційності української мови в підросійській Україні. Протягом 1904–1905 років діяльність українських сил у цьому напрямі активізувалася. З'явилися публікації в пресі, друкувалися листи, заяви, часто з сотнями підписів, які вимагали свободи українському друкованому слову; до російського уряду з усіх кінців надходили петиції і меморандуми про скасування Емського указу та інших заборон української мови; у кінці 1904 р. з Києва до Петербурга виїздила делегація від українського громадянства, до якої входили Олена Пчілка, Ілля Шраг, М. Дмитрієв та В. П. Науменко. Вони подали голові Ради міністрів обширний меморандум з вимогою скасувати Емський указ.

Є. Чикаленко взяв участь у кількох заходах:

а) на початку 1905 р. подав меморандум міністрові хліборобства, у якому обґрунтував необхідність запровадити в Україні сільськогосподарську освіту українською мовою з метою піднесення культурно-освітнього рівня широких селянських мас України;

б) у березні 1905 р. на першому Всеросійському з'їзді журналістів у Санкт-Петербурзі, що обговорював питання про необхідність конституції в Росії, Є. Чикаленко, як делегат від Української демократичної партії, зумів провести 2 важливі національні питання: 1) порозумівшись з представниками інших націй – грузинами, вірменами, естонцями, латвійцями та фінами, він склав заяву про потребу національно-територіальної автономії для окремих національних регіонів Росії, зокрема й для України; 2) подав у президію з'їзду резолюцію з протестом проти утисків українського слова, підготовлену О. Русовим, П. Стебницьким, О. Лотоцьким та Є. Чикаленком [6, 108–110; 7, 40, посилення 1].

3. Саме Товариство українських поступовців, організоване, як уже відзначалося, в 1908 році з ініціативи Є. Чикаленка, що став фактичним головою цього товариства, було основним осередком українського національно-культурного руху в підросійській Україні протягом 1908–1916 років та започаткувало в 1917 році перший український уряд в УНР – Центральну Раду.

1917 року, коли в Росії відбулася Лютнева революція, ТУП активно включилося в революційні події. Відомо, що саме Є. Чикаленко провів те засідання Ради ТУП, яке відбулося в приміщенні Українського клубу „Родина”, на якому й було утворено Центральну Раду. Сучасники свідчили, що з вибухом революції в Києві оселя Є. Чикаленка знову стала тимчасовим центром українського політичного життя: „... Гуде ... як в уліку. Комітети, засідання, збірки майже щодня” [14, с. 9].

З ініціативи Є. Чикаленка в 1917 році в УНР було відновлено й українську газету „Нова рада”.

4. Перебуваючи в еміграції протягом 1919–1929 років, Є. Чикаленко продовжував працю на благо української культури, української мови (написав статтю „Про українську літературну мову” (1920, 1921), працював на посаді члена Термінологічної комісії при Українській господарській академії в Подєбрадах, укладав термінологічні словники, разом з Модестом Левицьким обмірковував проект повного українського правопису, що його в 1926 році ВУАН надіслала в Подєбради для Української господарської академії, М. Левицького та С. Русової).

В еміграції радість Є. Чикаленкові приносили звістки з Радянської України за українізації. Доказом служить його лист з Відня до С. Єфремова від 25 серпня 1923 р., у якому автор повідомив про розповіді дружини С. Шелухіна Л. М. Шелухіної, яка в 1923 році емігрувала за кордон. Є. Чикаленко писав: „Сими днями бачився з жінкою Шелухина, яка недавно приїхала з Полтавщини. Втішила вона надзвичайно мене своїми оповіданнями, з яких бачу, що поступовно, але послідовно будується Україна. По церквах служба правиться українською мовою, в школах наука йде по-українському, в Харкові вона довідалася, що там друкуються мільйони підручників укр[аїнською] мовою, які вже з осені поступлять в школи... Коли порівняти се з тим, що робиться на занятих Польщею укр[аїнських] землях, то аж дух радується. Там поляки ведуть таку колонізацію...” [14, с. 29].

5. Видатна роль Є. Чикаленка в заснуванні української преси в підросійській Україні після революції 1905 р.: започаткував перші україномовні періодичні видання в Києві – щоденну газету „Громадська думка” (1906) та журнал „Нова громада” (1906), зафундував щоденну газету „Рада”, яка виходила 8 з половиною років (1906–1914). Ці видання, особливо „Рада”, відіграли надзвичайно

велику роль у справі українського просвітництва й поширення ідей українського руху, у розвитку публіцистичного стилю української мови на Наддніпрянській Україні. Д. Дорошенко наголошував: „Видання „Ради” протягом 8 з половиною років було, справді, великим подвигом і разом з тим – великою національною заслугою Є. Чикаленка, яка стає перед нами в своєму повному блиску, коли уявити, серед яких умов і при яких обставинах доводилось йому цю газету видавати” [6, с. 135]. Є. Чикаленко взяв на себе найважчий тягар газетних проблем, мав намір видавати „Раду” „до загиби” – до повного вичерпання матеріальних і моральних сил, керуючись переконаннями, „що без щоденної газети нам жити не можна. Коли не буде газети, то не варто нам п’ястись за людьми; приходиться махнути рукою на все, що досі робилось, про що марилось, і відмовитись навіть від нації” (з листа Є. Чикаленка до М. Грушевського від 20 жовтня 1906 р.) [17, с. 13]. „Смерть газети – це такий удар, який нелегко буде пережити. Це значить спустити прапорець – здаємось, мов!” – писав Є. Чикаленко в „Щоденнику” за 1907–1917 роки [27, с. 332]. Закриття „Ради” він прирівнював за своїм значенням до поразки, гіршої за поразку козацького війська під проводом Б. Хмельницького при Берестечку в 1651 р. У 1906 році Є. Чикаленко писав історикові М. Аркасу в Миколаїв: „Я ж не можу собі уявити тепер Україну без газети. Стільки років доби-вались скасування закону 1876 р., проклинали його творців і оборонців, а коли сей закон скасовано, то виявилось, що ми самі нікчемні, що ми самі не можемо вести навіть одної газети на всю Україну. ... Це такий сором буде, що хоч од нації одкажуйся і тікай безвісти!” [17, с. 14].

Поява після революції 1905 року в підросійській Україні українськомовної преси породила важливу проблему – мовну. Необхідно було формувати публіцистичний стиль української літературної мови, яка на той час розвивалася в Східній Україні тільки в художній літературі (згідно з царськими указами – Валувеським, Емським та ін.). Тому мовні питання стали активно обговорюватися на сторінках преси. У дискусіях узяли участь провідні мовознавці, письменники К. Михальчук, А. Кримський, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, В. Гнатюк, Б. Грінченко, Мод. Левицький та ін.

Мовні проблеми активно дискутувалися і на шпальтах газети „Рада”. Євген Чикаленко особливо виокремлював мовне питання. Саме мовна проблема, на його думку, була найголовнішою та найважчою перешкодою, яка заважала розповсюдженню газети в підросійській Україні. Адже публіка (як інтелігенти, так і селяни та робітники) не звикла зовсім до української газетної мови. Щоб змінити ситуацію, був потрібен час і якнайширше розповсюдження різноманітних українськомовних видань, відкриття українських шкіл. У праці „Розмова про мову” Є. Чикаленко підкреслив: щоб підняти престиж української мови, потрібно „просвітити наш народ.., ширити свої книжки, газети та всіма способами добиватися своєї мови в школах” [28, с. 55]. Він стверджував, що досвід усіх народів переконує: „Тільки просвіта на своїй рідній мові будить народ від віковичного сну, виводить його з темноти та бідності на ясний світ, до кращого життя” [28, с. 55].

А. В. Кобинець у дослідженні „Громадська думка” / „Рада” (1905–1914) – перша щоденна україномовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї” (К., 2005) наголосила: „Актуально й патріотично звучали на шпальтах газети („Ради”. – В. С.) публікації про проблеми розвитку української мови на терені Наддніпрянської України. Несформовані мовні норми позначилися передусім на якості друкованих видань. Крім того, населення, якому довго й послідовно насаджували лінгвоцидні ідеї, до сприйняття рідної мови в багатьох сферах життя було не зовсім готовим. Воно вимагало винятково „мови Шевченка”, не уявляючи, яка вона. І щоденник, заявивши в першому числі про необхідність пропаганди рідної мови, залишився на цій позиції до кінця. Зі шпальт видання справжньою українською мовою до народу промовляли М. Грушевський, Є. Чикаленко, Б. Грінченко, А. Тесленко, Д. Дорошенко, С. Васильченко, С. Петлюра, Олександр Олесь. Газета порушила питання націоналізації школи, необхідності відкриття українських кафедр у провідних університетах України і послідовно провадила цю освітню політику на своїх сторінках” [10, с. 11].

Н. М. Фіголь у дисертації „Євген Чикаленко та газета „Рада” у формуванні мови преси на початку ХХ століття” (К., 2006) окреслила роль Є. Чикаленка в становленні українськомовної преси в підросійській Україні на початку ХХ ст.; проаналізувала публікації з проблем української мови на сторінках газети „Рада” та інших періодичних видань того періоду; охарактеризувала роль газети „Рада” у виробленні публіцистичного стилю української літературної мови на початку ХХ ст., зокрема, простежила мовностилістичні особливості газети на лексичному та синтаксичному рівнях, визначила орфографічні риси цього видання [5; с. 23].

У підсумку Н. М. Фіголь наголосила: „Видання Євгеном Харлампійовичем Чикаленком щоденної газети українською мовою „Рада” мало незаперечне значення для становлення українськомовної преси, формування публіцистичного стилю на початку ХХ століття. Ця газета фактично творила нову журналістику українською мовою – у період заборон уряду, коли відбувались постійні заворушення, революційні сплески, коли народ у переважній більшості був неграмотний, коли українці просто боялися передплачувати українські часописи. У такі часи видання щоденної українськомовної газети було можливе лише завдяки зусиллям окремих національно свідомих заможних людей, які глибоко усвідомлювали значення українського слова, мови для відродження, становлення нації” [25, с. 13]. І ще: „... Газета „Рада” суттєво вплинула на формування як української мови початку ХХ століття, так і сучасної літературної мови, адже мова розвивається у функціонуванні, і саме друковані часописи є однією з найкращих можливостей вироблення мовної норми. „Рада”, будучи щоденним українськомовним виданням, і до сьогодні залишається яскравим зразком української публіцистики, а один із її творців – Є. Чикаленко – зразком жертвовної, наполегливої праці на користь української ідеї, української нації” [25, с. 14].

6. Вагомий внесок зробив Є. Чикаленко в розвиток наукового стилю української мови, зокрема його науково-популярного підстилю. Ще будучи студентом Харківського університету (1882–1885), написав свою першу науково-популярну працю про культуру кукурудзи українською мовою. Після 5-річної впертої боротьби з цензурою в 1897 р. випустив українською мовою першу книжку із серії „Розмови про сільське хазяйство”. Протягом наступних років видав усього 6 брошур з сільського господарства під назвою „Розмови про сільське хазяйство” – про чорний пар, худобу, сіяні трави, кукурудзу та буряки, виноград, сад і садівництво, впорядкування поля. Книжки кілька разів перевидавалися, виходили величезним, як на той час, тиражем, усього розійшлося понад 500 тис. примірників [6, с. 71]. Це була, за словами Д. Дорошенка, „ціла маленька енциклопедія необхідних відомостей і практичних порад із сільського господарства”, допущена цензурою до бібліотек і читалень [6, с. 71]. „Мабуть, – підкреслює Д. Дорошенко, – крім „Кобзаря” Т. Шевченка, ні одна українська книга не мала такого поширення серед селян, як „Розмови про сільське хазяйство” [6, с. 71–72]. Дослідник наголосив на значенні цієї праці Є. Чикаленка: „Видання „Розмов про сільське хазяйство” було величезною заслугою Є. Чикаленка, і якби він нічого більше не зробив для добра рідного народу, то й це вже одне забезпечило б йому невмируще ім'я в діях національної культури. Але це був, властиво, тільки початок його діяльності” [6, с. 72].

Це видання посідає особливе місце в історії науково-популярного стилю української мови: 1) книга зробила „перший пролом у системі заборон” української популярно-наукової літератури [6, с. 70]; 2) видання служило поширенню та утвердженню української мови в її науково-популярному викладі; 3) „Розмови” сприяли виробленню мови цього стилю.

Мову та стиль „Розмов про сільське хазяйство” високого оцінено ще сучасниками. Так, П. Стебницький у листі до Є. Чикаленка від 13 липня 1902 р. відзначив: „Таку річ могли б зробити, думаю, тільки Ви, бо Ви виробили в своїх популяризаціях такий живий, природний і легкий стиль оповідання, що других таких знайти трудно. В Ваших „Розмовах” діалогова форма якось сама собою виходить із змісту, так що хто його знає, чи краще було б писати простим викладом, без розмов, якби се навіть і не шкодило з цензурного боку” [7, с. 29].

7. Є. Чикаленко був великим меценатом української культури. Як сам висловлювався, любив Україну „не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені” [6, с. 72–73]. Він спонсорував видання словника Уманця і Спілки, відділ української художньої літератури в ж. „Киевская старина”, будівництво Академічного дому у Львові (гуртожиток для студентів зі Східної України, які навчалися у Львівському університеті та Львівській політехніці), літні університетські курси у Львові (1904), заснував премію за найкращу історію України науково-популярного плану, кращий історичний український роман, виділяв кошти на видання газет „Громадська думка”, „Рада”, журналу „Наша громада”, тижневика „Селянин”, підтримував матеріально видавничу діяльність петербурзького Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг для народу. Є. Чикаленко був членом ради Товариства для підмоги українській літературі, науці і штуці, яке надавало матеріальну допомогу українським письменникам, іншим українським діячам. До ради товариства, крім Є. Чикаленка, належали В. Смиренко, В. Леонтович, Ф. Матушевський, С. Єфремов, І. Шраг та П. Стебницький. Кошти в це товариство вкладали В. Смиренко, В. Леонтович та Є. Чикаленко.

8. Є. Чикаленко ще з юнацьких літ постійно здійснював записи народної лексики, українського фольклору – пісень, приказок та под. Він випустив дві збірки пісень: „100 найкращих українських пісень” (1899) та „300 народних пісень” (К.: видавництво „Вік”, 1904).

9. Володіючи добре мовою, виконував роботу мовного редактора. Ця робота простежується в кількох справах:

1) Є. Чикаленко був не тільки видавцем газети „Рада”, але і її мовним редактором. Про це свідчать сучасники, співробітники „Ради”, зокрема В. К. Королів-Старий;

2) Є. Чикаленко, працюючи членом Термінологічної комісії при Українській господарській академії в Подєбрадах, редагував наукові видання цього закладу.

Ядро статті В. Короліва-Старого „Розмови про мову” [11] становить інформація про Є. Чикаленка як мовного редактора „Ради”. Зокрема, В. Королів-Старий зауважує:

а) Є. Чикаленко у мовних питаннях був досить вимогливим як до себе, так і до співробітників газети, акцентуючи на тому, що знання української літературної мови на всіх мовних рівнях є обов’язковим елементом успішного функціонування україномовної газети в підросійській Україні. Зазначений принцип Є. Чикаленко окреслив такими тезами: „Українець, що знає досконало якусь чужу мову, коли не знає своєї, – не патріот”; „Ті, хто можуть знати всякі чужі мови, а своєї вивчити не можуть, видають собі посвідчення, що вони – не українські патріоти”;

б) співробітники „Ради” не випадково називали Є. Чикаленка „правщиком мови” та „Паном”, оскільки він надавав співробітникам систематичні мовні консультації, сам досконало володів українською народною мовою, подаючи гідний приклад для наслідування;

в) відстоюючи принцип розвитку української літературної мови на східноукраїнській основі, послідовно втілював його в газетну практику;

г) на посаді мовного редактора зарекомендував себе як людина з високим рівнем мовного чуття і мовної інтуїції, як відповідальний керівник у розв’язанні питань, пов’язаних з українським культурно-мовним розвитком [11, с. 289–294].

Про редагування наукових видань Української господарської академії в Подєбрадах дізнаємося з листів Є. Чикаленка до С. Єфремова за 1926–1927 роки.

У листі до від 28 вересня 1926 р. автор повідомив: „... Правлю мову і тримаю коректуру „С[ільсько] господарського Збірника” (див. вище – В. С.), а потім те саме робитиму із „Вістями С[ільсько] г[осподарської] Академії” [14, с. 54]. Йшлося, ймовірно, про видання УГА „Збірник с. г. науки й агрономії, видання агрономічного товариства при УГА” та „Записки Української Господарської Академії”, які видавав агрономічно-лісовий факультет [14, 54, 78, примітки 142, 143].

10. Відомі кілька розвідок Є. Чикаленка, присвячені українській мові: стаття „Про мову”, надрукована в газеті „Рада” 1906 року, згодом розширена й видана окремою брошурою вже під назвою „Розмова про мову” (К., 1907), у переробленому й доповненому вигляді була двічі передрукована в 1917 році. Ця праця Є. Чикаленка, зокрема її 2-е видання, опублікована в наш час у журналі „Кур’єр Кривбасу” за 1988 рік [28, с. 49–55]. Друга стаття „Про українську літературну мову”, написана в еміграції в Австрії, спочатку була надрукована в Перемишлі 1920 року, а 1921 року надіслана до газети „Українське слово”, яка виходила в Берліні [6, с. 200; 17, с. 384]. У праці В. Сімовича „Огляд лінгвістичних праць української еміграції” (1934) дано високу оцінку мови Є. Чикаленка та його мовознавчої розвідки „Про українську літературну мову”, що була опублікована в Перемишлі 1920 р. Ця праця присвячена лексиці сучасної української літературної мови, у ній джерельний матеріал дібрано здебільшого з творів галицьких авторів.

В. Сімович, визнаний авторитет в українській лінгвістиці, у 1934 році зазначив, що хоча Є. Чикаленко не належав до професійних мовознавців, але належав до „великих знавців української мови й її природних законів”. Тому його міркування, як і думки Модеста Левицького в праці „Паки і паки” [Воля. – 1920. – IV, 3–5, ст. 111–121; 176–181, 225–232], що „проводять домагання „демократизації” літературної мови”, заслуговують пильної уваги всіх, хто працює з українським словом. „... Їх цінні завваги можуть однаково пригодитися всім нашим видавництвам та їх редакторам, і науковим діячам, дарма, що обидва автори ніде своїх наукових претенсій не заявляють” [20, с. 384].

Д. Дорошенко також наголошував на особливому мовному хистові Є. Чикаленка. Учений писав, що Є. Чикаленко – це „великий знавець української мови, що завжди пильно дбав за її чистоту” [6, с. 200].

Одним із свідчень того, що Є. Чикаленко постійно піклувався про культуру української

літературної мови, служить і його запис у „Щоденнику” за 13 січня 1912 року, де в критичному плані оцінено мову політичних фейлетонів Спиридона Черкасенка, співробітника газети „Рада”, спрямованих проти Савенка, який займав виразні антиукраїнські позиції, належав до чорносотенців. Є. Чикаленко зазначив: „... Я завважив Черкасенкові, що він вживає страшенно грубих виразів, які аж вуха ріжуть” [30, 262]. На зауваження Є. Чикаленка С. Черкасенко відповів: „Коли хочемо писати народною мовою, то мусимо терпіти й грубі вирази”. Є. Чикаленко аргументовано довів опоненту, що не всі українські письменники, які використовують народну мову, допускають грубі вислови: „Я навів йому приклади, що Тесленко, Майорський (псевдонім Павла Сабалдира, друкувався в „Раді” [4, с. 247]), Васильченко пишуть чисто народною мовою, а грубости там нема, а навпаки, така м’якість, лагідність” [30, с. 262].

11. Мовна діяльність Євгена Чикаленка тісно пов’язана з українською лексикографією кінця XIX – початку XX ст., у розвиток якої діяч укладв немало зусиль і коштів.

На основі першоджерел – матеріалів самого Є. Чикаленка (спогадів, листів) та наукової літератури, присвяченої його життю і діяльності, нам вдалося виявити такі основні лексикографічні заслуги Є. Чикаленка:

- 1) брав участь в укладанні словника М. Уманця і А. Спілки;
- 2) спонсорував перше видання цього словника;
- 3) був безпосереднім учасником роботи над словником за ред. Б. Грінченка;
- 4) здебільшого завдяки його зусиллям справу з цим словником було доведено до кінця – до публікації;

- 5) у 1918 р. разом з Г. Житецьким, Є. Трегубовим, Є. Кивлицьким, П. Стебницьким брав участь в укладанні „Російсько-українського словника”;

- 6) в еміграції чехословацького періоду підготував і видав два термінологічні словники – лісотехнічний та сільськогосподарський.

Таким чином, Євген Чикаленко залишив яскравий слід в історії української літературної мови:

1. неухильно відстоював рівноправність та поліфункційність української мови ще до революції 1917 року як активний громадсько-політичний діяч підросійської України, організатор українського руху;
2. саме на базі Товариства українських поступовців, заснованого з ініціативи Є. Чикаленка в 1908 році, в УНР було створено перший український уряд – Центральну Раду, при якому розпочато курс українізації, схвалено державний статус української мови;
3. був меценатом української культури;
4. відіграв ключову роль у заснуванні після революції 1905 р. перших україномовних періодичних видань у підросійській Україні – газет „Громадська думка”, „Рада”, журналу „Нова громада”, чим сприяв розвитку публіцистичного стилю української мови в Наддніпрянській Україні;
5. своїми „Розмовами про сільське хазяйство” (6 випусків), мовознавчими розвідками причетний до вироблення науково-популярного стилю української мови ще в період царських заборон україномовної наукової продукції;
6. плідною і різноманітною була безпосередня мовна діяльність Є. Чикаленка: записував слова української народної мови, фольклор, видав 2 збірки народних пісень, був мовним редактором газети „Рада”, редагував наукові видання агрономічно-лісового факультету Української господарської академії в Подєбрадах (Чехословаччина), постійно дбав про культуру української мови, написав кілька мовознавчих праць („Про мову” (1906), „Розмова про мову” (1907, 1917), „Про українську літературну мову” (1920, 1921));
7. помітну сторінку вписав в історію української лексикографії та ін.

Євген Чикаленко належав до людей одної мети. „Українське національне відродження було тою ідеєю, яка панувала над цілим його життям, так, що на все він дивився під кутом: яке це може мати відношення до української національної справи і яка їй з того буде користь?” – підкреслює дочка Є. Чикаленка Ганна в 1930 році [24, с. 510].

Високу оцінку діяльності Є. Чикаленка дав Д. Дорошенко. Він підкреслив, що Є. Чикаленко, пробувши в українському русі більше 50 років (з середини 70-их років XIX ст.), протягом тривалого часу стояв не тільки в центрі організованого українського життя, але й керував ним, відігравав у ньому першу роль, хоча сам вважав себе першим слугою української справи, а не провідником [6, с. 205]. Д. Дорошенко наголосив, що постатей, у яких патріотизм мав такий діяльний характер, небагато в Україні. „В історії українського національного відродження, яка дає нам немало зразків глибокої відданості й посвяти ідеї, – писав Д. Дорошенко, – небагато можна знайти людей, які, ставши на шлях служіння українській ідеї, так глибоко перейнялися нею, що все своє життя, всі інтереси, всі помисли присвячувало виключно їй, цій ідеї, і це не була та любов, що

знаходить задоволення в собі самій, любов пасивна: це було непереможне стремління робити, діяти, нести свої сили і свої засоби скрізь, де того вимагав інтерес української справи. Можна без усякого перебільшення сказати, що поза українською справою, без зв'язку з нею ніщо Є. Чикаленка не тішило, і не засмучувало" [6, с. 204]. І далі: „Він успадкував прекрасне господарство, з любов'ю впорядковане його дідом, батьком і дядьком. Він сам вложив в нього десять років праці і довів до зразкового стану. Але й на своє господарство, одну з тих ділянок людської праці, що найбільш прив'язують до себе людину, він став дивитись тільки як на джерело прибутку, який він повертав на піддержку українського руху" [6, с. 204–205].

Будучи багатою людиною в Україні, віддавши значні кошти на розвиток української справи, Є. Чикаленко зазнав в еміграції великих матеріальних труднощів, жив певний час в Австрії на допомогу від Українського громадянського союзу, потім змушений був заробляти на прожиття в Термінологічній комісії в Подебрадах (отримував 500 крон при тогочасному прожитковому мінімумі 1500 крон). Змучений лихоліттям і хворобами, помер 20 червня 1929 року в Празькій загальній лікарні на 68-ому році життя. Урна з його прахом перевезена до Подебрад і встановлена в спільному колумбарії, де знаходяться урни й інших українських діячів-емігрантів.

Література

1. Бойко Ю. О. Громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.
2. Горецький П. Й. Історія української лексикографії. – К., 1963.
3. Гринченко Б. Предисловіє // Словарь української мови: у 4 т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909. – Т. 1. – 1907.
4. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К.: Наукова думка, 1969.
5. Демченко Володимир. Євген Чикаленко як носій української буденної мови // Вісник Таврійської фундації (осередку вивчення української діаспори). – Київ-Херсон, 2007. – Вип. 3. – С. 25–27.
6. Дорошенко Дмитро. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність / Передмова проф. Любомира Белея. – Ужгород: Гражда, 2008. – 224 с. – Книга 1: Серія *Ucrainica: ad fonts*
7. Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упорядкування: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степаненко. Вступна стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2008. – 628 с.
8. Жуковський А. Чикаленко Євген // Енциклопедія українознавства: в 11 т. / Гол. ред. проф. В. Кубійович: Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3748.
9. „Зоря”. 1880–1897. Систематичний покажчик змісту журналу / Уклад О. Д. Кізлик. – Львів, 1988.
10. Кобинець А. В. „Громадська думка” / „Рада” (1905–1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005.
11. Королів-Старий В. Розмови про мову // Рідна мова. – 1939. – №7–8. – С. 289–294.
12. Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII–XX ст.: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1999. – 359 с.
13. Лист Є. Чикаленка до П. Стебницького від 26 квітня 1905 р. // Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упорядкували: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вступна стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2008. – С. 40 [примітка 1].
14. Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928 рр.) / Упорядк., вст. та комент. Інни Старовойтенко. – К., 2003.
15. Мазур Наталія. Структури з оцінною семантикою „характеристика осіб” у мемуарних текстах Є. Чикаленка „Спогади (1861–1907)” // Рідний край (Полтава). – 2005. – №1(12). – С. 77–83.
16. Матвієнко-Сікор. Ст. Пам'яті Євг. Чикаленка // Час (Чернівці). – 1930. – Ч. 502.
17. Миронець Надія, Старовойтенко Інна. Євген Чикаленко і Петро Стебницький на спільному шляху до втілення національної ідеї // Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 роки / Упорядкування: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вступна стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2008. – С. 6–24.
18. Москаленко А. А. Нариси історії української лексикографії. – К., 1961.
19. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 1995.
20. Сімович Василь. Огляд лігвістичних праць української еміграції // Сімович Василь. Праці в двох томах / До 125-річчя від дня народження. – Чернівці, 2005. – Т. 1: Мовознавство. – С. 380–387.
21. Славінський М. Євген Чикаленко // Тризуб. – 1931. – №29–30. – С. 4.
22. Старовойтенко І. М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004.
23. Тесленко В. „Розмови” Є. Чикаленка // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – Березень. – №97–98. – С. 56–58.

24. Українська радянська енциклопедія: у 12 т. – 2-е вид. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977–1985. – Т. 12. – 1985.
25. Фіголь Н. М. Євген Чикаленко та газета „Рада” у формуванні мови преси на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006.
26. Фіголь Н. М. Мовні проблеми на сторінках першої щоденної газети українською мовою „Рада” // Мова і культура. – Вип. 6. – К., 2003. – С. 290–297.
27. Чикаленко Ганна. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка // Літературно-науковий вісник. – 1930. – Кн. VI. – С. 510.
28. Чикаленко Євген. Розмова про мову // Кур’єр Кривбасу. – 1998. – Березень. – №97–98. – С. 49–55.
29. Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907): у 3 част. – Львів: Діло, 1925–1926.
30. Чикаленко Євген. Щоденник (1907–1917). – Львів: Видавнича кооператива „Червона калина”, 1931.

Valentina Stateeva

**EUGENE CHYKALENKO – PROMINENT FIGURE
IN HISTORY OF UKRAINIAN LANGUAGE**

The article shows the contribution of the prominent figure of the Ukrainian movement (1861–1929) to the development of Ukrainian literary language of the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries: he upheld the equality and polyfunctionality of the Ukrainian language in the tsarist Russia; he played a certain role in the development of the publicistic and scientific styles of the Ukrainian language; he wrote some linguistical works; he performed lexicographic work; he published two collections of folk songs; he took care of the culture of the Ukrainian literary language, etc.